

49e jaargang nummer 3

september 2016

Ekphrasis

AMPAS

tijdschrift voor classici

Didactische rubriek

Tekenen met woorden

SUZANNE ADEMA

Summary: This contribution aims to inspire teachers to teach their pupils some of the insights on ekphrasis that are presented in this volume. It presents an assignment that invites second year pupils ‘to translate the verbal into the visual’.¹ That is, they draw parts of the shield and attempt to construct it, on the basis of a Dutch translation of Virgil’s text. This drawing will teach the pupils to analyse a literary translation of a classical text and they will learn that a Dutch translation also requires attentive reading and the use of reference books. Together with their teacher, they interpret the role of Aeneas’ shield as a means for the narrator to keep his promise to Augustus to celebrate Rome, although this city did not yet exist in Aeneas’ time.

Een plaatje zegt meer dan duizend woorden, maar wat nou als je alleen maar woorden hebt? Kun je een kunstwerk in woorden weergeven? En kun je, als dat eenmaal gedaan is, aan de hand van die woorden het kunstwerk dan alsnog tekenen? Dat zijn de centrale vragen in een opdracht over ekphrasis voor de tweede of derde klas.² De opdracht is bedoeld als handreiking om ook in de klas de vragen te stellen die in deze *Lampas* aan bod komen. In de opdracht gaan leerlingen op praktische wijze in op de uitnodiging die de verteller zijn lezer doet met een ekphrasis: het visualiseren van verbale informatie.³ Onderwerp van de opdracht is de beschrijving van Aeneas’ schild in Vergilius’ *Aeneis* (8.626-728).

Het eindproduct van de opdracht is een klassikale presentatie van een tekeningencollage, voorzien van Vergilius’ tekst en uitleg over de afgebeelde personages. De tekeningencollage kan van papier zijn of digitaal, de bijbehorende uitleg kan mondeling worden gepresenteerd of als pop-upschermpjes in de digitale collage.⁴ De klassikale presentatie wordt gevolgd door een gesprek met de klas waarin de onderzoeksuitkomsten verbonden worden met de cultuurhistorische achtergronden van de *Aeneis*. Leerlingen formuleren samen

1 Koopman (2014: 17).

2 De opdracht is te downloaden op de site van *Lampas*, lampas.verloren.nl.

3 Vergelijk Koopman (2014: 17): ‘Just as the narrator has done his very best to render the visual in the verbal, the reader must translate the verbal back into the visual.’

4 Een digitale collage is bijvoorbeeld te maken door tekeningen (gescand of gefotografeerd) op te nemen in een PowerPoint-presentatie of Prezi (www.prezi.com).

met de docent een antwoord op de vraag waarom het Romeinse verleden is opgenomen in een epos over de Trojaanse held Aeneas.

I Klassikale inleiding

De opdracht wordt voorafgegaan door een klassikale inleiding waarin de docent de *Aeneis* van Vergilius kort introduceert. Voor het vervolg van de opdracht is het nodig dat de inleiding in elk geval de volgende onderdelen bevat:⁵

- Vergilius leefde ten tijde van keizer Augustus. Augustus vroeg hem een epos over Augustus zelf of in elk geval over de grootsheid van Rome te schrijven.
- Vergilius heeft uiteindelijk wel een epos geschreven, maar daarin ligt de nadruk niet op Augustus, al komt de grootsheid van Rome wel aan bod. De hoofdpersoon is een Trojaan, Aeneas, die de val van Troje had meegemaakt.
- Er is een verbinding tussen Augustus en Aeneas. Aeneas was de zoon van Venus en Augustus liet zich erop voorstaan ook van de godin Venus af te stammen (via Julius Caesar). Vergilius schreef met zijn *Aeneis* dus geen epos over Augustus, maar wel over diens verre voorvader Aeneas.
- Ook de geschiedenis en vooral de grootsheid van Rome wist Vergilius in zijn verhaal te verwerken, hoewel het verhaal zich honderden jaren voor de stichting van Rome afspeelt. Dat deed Vergilius door goden en zieners in zijn verhaal aan Aeneas te laten voorspellen wat zijn nakomelingen zouden doen.

Wellicht kennen leerlingen zelf ook verteltechnieken om flashbacks en flash-forwards in een verhaal op te nemen, zoals bijvoorbeeld een brief die door een personage wordt gelezen. Een aardig voorbeeld uit de jeugdliteratuur is de Hersenpan (*Pensieve*) in de boeken over Harry Potter. Door middel van dit voorwerp kan in de herinnering van anderen worden gekeken. De Hersenpan biedt het hoofdpersoon de mogelijkheid om gebeurtenissen te beleven die zich ver voor zijn geboorte afspeelden. Daarmee zijn de flashbacks ingebed in het verhaal.

Ook een schilderij of ander kunstwerk in een verhaal kan verwijzen naar gebeurtenissen die zich in een andere tijd en ruimte afspeelden, zoals de leerlingen zullen ervaren tijdens hun onderzoek naar de schildbeschrijving van Vergilius. Het schild zelf wordt geïntroduceerd aan de hand van de passage waarin

⁵ Deze inleiding is bedoeld voor leerlingen en gaat daarom voorbij aan wetenschappelijke discussies over het mogelijk propagandistische karakter van de *Aeneis*.

Aeneas het schild van Venus krijgt (608-625). Daarbij is natuurlijk vooral de laatste opmerking van de verteller relevant: het schild is volgens hem niet na te vertellen (*non enarrabile*, 625), hoewel dit juist is wat de verteller vervolgens gaat doen.

Dan rijst natuurlijk de vraag of het de verteller van de *Aeneis* gelukt is een kunstwerk met woorden te tekenen. Dat gaan de leerlingen onderzoeken aan de hand van de volgende vragen:

- Kun je een kunstwerk in woorden beschrijven?
- Kun je een beschreven kunstwerk tekenen?
- Hoe kunnen we dat testen?
- Waarom bevat de *Aeneis* een kunstwerk in woorden?

De opdracht krijgt meer betekenis als de docent deze vragen expliciet benoemt. De opdracht is daarmee niet primair een tekenopdracht, maar een onderzoekopdracht. De opdracht sluit daarmee aan bij wetenschappelijke studies die aantonen dat leren beter gaat als er een concreet probleem of concrete vraagstelling aan ten grondslag ligt.⁶

De docent kan daarbij nog een stap verder gaan en de klas vervolgens ook vragen *hoe* je dat zou kunnen onderzoeken. Een tweede of derde klas zal dan wel tot het antwoord ‘uitproberen’ komen, waarna de leerlingen aan de slag kunnen met de opdracht.

2 Teken- en onderzoekopdracht

Voor de opdracht is de schildbeschrijving in totaal in elf passages opgedeeld. De leerlingen werken dus in twee- of drietallen die elk een eigen passage van vijf tot tien regels onderzoeken. Na de inleiding van ongeveer een halve les zijn de leerlingen de rest van de les en de volgende les bezig met hun onderzoek en tekeningen om tot een antwoord van de eerste twee onderzoeksvragen te komen. Eigen ervaring leert dat de gehele opdracht in drie à vier lessen uit te voeren is.

Elk groepje krijgt een blad met de tekst van hun passage met specifieke vragen bij deze passage. Daarnaast krijgen ze ook algemene vragen over de aard van de afbeelding en in hoeverre het mogelijk is deze te tekenen. Het werkblad bij de eerste passage is als voorbeeld opgenomen bij dit artikel (bijlage 1).

Leerlingen in de tweede klas zijn nog niet vertrouwd met het lezen van literaire vertalingen. De opdracht laat leerlingen daarmee kennismaken. Ook

6 Ik baseer me hier op Hattie (2009: 210) en zijn ‘problem-solving teaching’. Voor inleidingen en didactische handreikingen betreffende vraaggestuurd leren, zie bijvoorbeeld Ebbens en Ettehoven (2013: 89-115) en Marzano en Miedema (2013: 106-107; 150-186).

Afb. 1 Tekening van Vergilius, Aeneis 8.678-691 (slag bij Actium, Augustus en Agrippa), door Tijn Warmenhoven, Het 4^e Gymnasium Amsterdam. Met dank aan Susanne Borowski.

al gaat het maar om een korte passage, ze moeten die passage wel heel precies analyseren in hun onderzoek om te zien of de tekst te tekenen valt. De vragen helpen daarbij en zorgen ervoor dat ze de tekst niet alleen maar oppervlakkig lezen. Ze wijzen leerlingen erop dat een literaire tekst precies lezen vereist.

Tegelijkertijd hebben de vragen tot doel dat leerlingen de inhoud van hun passage beter begrijpen en uit kunnen leggen in hun presentatie. De beschrijving van het schild van Aeneas refereert aan episodes uit het mythische en historische verleden van Rome en biedt zo de mogelijkheid deze episodes (nog eens) bij leerlingen onder de aandacht te brengen. Omdat de schildbeschrijving uitgaat van een goede verstaander levert dit voor leerlingen uit de

tweede of derde klas uitdagende onderzoeksopdrachten op, waarbij ze in hun geheugen, boeken of op internet op zoek moeten naar bijvoorbeeld de rol van slangen in het leven van Cleopatra ('Met haar *sistrum* roept de vorstin haar volk ten strijde, | zij ziet niet om naar de beide slangen die haar bedreigen', 696-697).⁷

Tijdens de uitvoering van de tekenopdracht ontdekken leerlingen gaandeweg dat je een geschreven kunstwerk voor een deel wel kunt tekenen, maar dat je er zelf ook een hoop bij moet denken.

3 Presentaties en afsluiting

In een afsluitende les presenteren de leerlingen hun tekeningen en bevindingen aan elkaar. In een gesprek met de klas komen dan de vragen nog eens aan de orde of je een kunstwerk in woorden kunt tekenen en waarom dit kunstwerk in woorden in de *Aeneis* zou kunnen zijn opgenomen.

Het schild van Aeneas bestaat louter uit woorden. De conclusie waar de klas op uit zou kunnen komen is dat als een kunstwerk wordt getekend met woorden, je je sommige details heel goed voor kunt stellen, maar dat je als lezer altijd zelf ook nog veel moet en mag invullen. Sommige details zijn heel duidelijk en levendig, maar hoe het grote geheel in elkaar steekt, wordt niet altijd expliciet gemaakt. Zo wordt in de klas nagedacht en een conclusie bereikt die aansluit bij de wetenschappelijke bevindingen in de bijdragen in deze *Lampas*.⁸

De leerlingen worden op die conclusie voorbereid tijdens het tekenen, maar vooral ook als ze, na de afzonderlijke presentaties, proberen om hun tekeningen in elkaar te voegen tot een groot geheel, het complete schild. In sommige passages staan wel aanwijzingen waar de afbeelding zich op het schild bevindt (bijvoorbeeld 'tussen deze taferelen' of 'in het midden'), maar meestal is de plaatsing onduidelijk. Van het kunstwerk in boek 8 van de *Aeneis* zijn vooral de afzonderlijke delen dus redelijk goed in beeld weer te geven, maar over de onderlinge samenhang is de tekst vaag.

Na deze conclusie laat de docent leerlingen nog verder nadenken over de vraag *waarom* de afzonderlijke delen dan blijkbaar belangrijker waren dan het schild als geheel. Wat voor doel heeft een schild in het algemeen (bijvoorbeeld voor Aeneas), en wat is het doel van de schildbeschrijving voor het epos

7 De opdracht biedt hier op natuurlijke wijze de mogelijkheid tot differentiëren: de verwijzing naar de slag bij Actium ('In het midden zag men twee vloten, met koper beslagen, | de zeeslag bij Actium, die heel de Leucatische rotskust | met oorlogsgeweld overspoelde in een gouden branding van golven', 675-677) biedt leerlingen een grotere uitdaging dan de spelende tweeling aan het begin van de schildbeschrijving (630-634).

8 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Koopman (en Koopman 2014: 342-343) en met name die van Squire, die zich toelegt op de ekphrasis in het eerste boek van de *Aeneis* (de tempel van Dido).

als geheel? Hier moeten de leerlingen de verbinding leggen met de introductie die ze over de *Aeneis* gekregen hebben.

Voor Aeneas was het schild een object om zich mee te verdedigen en met dit prachtige schild kan hij ook nog eens goed voor de dag komen op het slagveld. Voor Vergilius' werk als geheel heeft het schild echter ook extra significantie: het schild is niet slechts een gebruiksvoorwerp. Het schild biedt de mogelijkheid om episodes uit de Romeinse geschiedenis op te nemen in een verhaal over een homerische wereld die Vergilius' Rome ver antedateerde. De episodes uit de geschiedenis zijn duidelijker weergegeven dan de samenstelling van het schild als geheel, want juist in die episodes komt de rijke geschiedenis van het machtige Rome naar voren en wordt heldenepos vermengd met historie.

Docent en leerlingen komen daarmee, via tekeningen, onderzoekjes, presentaties en klassengesprek uit op een conclusie die geleerden ook al trokken over boek 8 van de *Aeneis*. Een voorbeeld daarvan is te vinden in de literatuurgeschiedenis van Conte:

[T]he description of Aeneas's shield is crowned by the image of the city of Rome, caught in the critical moments of its historical development (8.626-728). Thus a difficult balance is attempted between the tradition of the heroic epic and the need for a historical-celebratory epic.⁹

Griekse en Latijnse taal en cultuur
 Universiteit van Amsterdam
 Turfdragsterpad 9
 1012 XT Amsterdam
 s.m.adema@uva.nl
 Vrije Universiteit Amsterdam
 De Boelelaan 1105
 1081 HV Amsterdam
 s.m.adema@vu.nl

Bibliografie

- Conte, G.B. 1994. *Latin Literature. A history*, Baltimore.
 Ebben, S. en S. Ettekoen. 2013. *Effectief leren. Basisboek*, Groningen.
 Hattie, J. 2009. *Visible Learning. A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*, Londen.
 Koopman, N. 2014. *Ancient Greek Ekphrasis. Between description and narration*, Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
 Marzano, R. en M. Miedema. 2013. *Leren in vijf dimensies. Moderne didactiek voor het voortgezet onderwijs*, Assen.
 Schrijvers, P. 2011. *Aeneas*, Groningen.

9 Conte (1994: 278).

Bijlage 1: Voorbeeld van vragenblad¹⁰

De geschiedenis van Rome op het schild van Aeneas

Passage 1

Op het schild had Vulcanus, die, ingelicht door profeten, met de toekomst bekend was, het geschiedverhaal van Italië en de Romeinse triomfen gesmeed. Daar waren de hele stamboom vanaf Ascanius en de reeks van oorlogen zichtbaar. Hij had de wolvin afgebeeld, na de baring en languit liggend in de begroeide grot van Mars: de spelende tweeling kroop naar haar tepels en zoog zonder angst aan de volle borst van de moeder; zij, met haar lange nek naar achter gebogen, knuffelt de knaapjes om beurten en vormt, al likkend, hun lijfjes.

Onderzoeksvragen

1. Wat staat er eigenlijk op jullie deel? Neem onderstaande tabel over en noteer ieder mens, dier of object dat te zien is. Schrijf ook op wat ze doen en of er informatie over het uiterlijk gegeven wordt (bijvoorbeeld kleuren).

Mens, object, dier:	Activiteit	Informatie over uiterlijk

2. Lees de tekst aandachtig en beantwoord de volgende vragen met behulp van naslagwerken en internet:
  - a Deze passage bestaat uit de inleiding op het hele schild en een eerste afbeelding. Waar stopt de inleiding?
  - b Wie worden er bedoeld met ‘de spelende tweeling’?
  - c Wat is het verhaal over deze tweeling?
  - d Noteer de gebruikte boeken en websites.
3. Is jouw deel van het schild precies te tekenen? Teken dit deel van het schild, eerst in een kladversie en dan op blad 2 (het blad met alleen de tekst van jouw passage).
4. Noteer de aanwijzingen die jouw passage bevat over de positie van de afbeelding in het grotere geheel.

¹⁰ De opdracht bevat de vertaling van Schrijvers (2011).

5. Zorg dat je mondeling aan de klas kunt uitleggen wat je getekend hebt: je moet je tekening als het ware kunnen ondertitelen terwijl die aan de hele klas getoond wordt. Ook moet je zeggen of je weet waar jouw afbeelding op het grote klassenschild moet komen.

Werkwijze

Wat?	Wanneer?
Tekst aandachtig lezen en tabel invullen	
Informatie zoeken in boeken en op internet aan de hand van de vragen	
Kladversie tekening	
Maken netversie tekening	
Uitleg tekening aan klas	

Inhoud

Lampas 49 (2016) 3

	Van de redactie	193
NIELS KOOPMAN	Over ekphrasis en het schild van Achilles (<i>Ilias</i> 18.478-608)	195
CASPER DE JONGE	Ekphrasis in het retorische onderwijs	209
MICHAEL SQUIRE	<i>Iliacas ex ordine pugnas</i> Ordering time and space in Virgilian ecphrasis	223
DAVID RIJSER	Kijken en zien Het structurele belang van Juno's tempel in Carthago voor de <i>Aeneis</i>	252
MARK HEERINK	Valerius Flaccus' tempel van Sol als inversie van de <i>Aeneis</i>	266
EMILIE VAN OPSTALL	De werken van de keizer en de woorden van de dichter Paulus Silentarius' <i>Ekphrasis van de Hagia Sophia</i>	280
PIET GERBRANDY	<i>Frons tua candida nix</i> Beschrijvingen van vrouwen in de Latijnse literatuur van de twaalfde en dertiende eeuw	297
SUZANNE ADEMA	Didactische rubriek Tekenen met woorden	311

ISSN 0165-8204